

Zgodovinsko gledanje na spreminjanje narodnega značaja nasploh in na vprašanje slovenskega narodnega značaja posebej

Bogo
Grafenauer

Medtem ko se nanaša drugih osem »načelnih osnovnih točk« programa Osvobodilne fronte zgolj na resnično zgodovinsko situacijo in z njo zvezane neposredne naloge ob njihovem nastanku (oktobra in decembra 1941), zavzema četrta točka širše zgodovinske dimenzije: Teza — postavljena celo že kot ugotovitev in ne le kot namen — »Z osvobodilno akcijo in aktivizacijo slovenskih množic *preoblikuje* OF slovenski narodni značaj« zavzema že določeno stališče o *dotedanjem* slovenskem narodnem značaju, v formulaciji, ki jo je vsaj mogoče razumeti kot tezo o neki ustaljeni, trajni obliki narodnega značaja v preteklosti. Tudi cilj, izražen v drugem stavku te točke — »Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in človeške pravice, ustvarjajo *nov lik aktivnega slovenstva*« — omogoča različne interpretacije glede svoje vsebine; ta možnost se je v resnici tudi izrazila že v dosedanjem obravnavanju četrte »osnovne točke«, bodisi pri praktičnem delu bodisi pri nekaj poskusih njene analize. Tudi v tem pogledu se razlikuje od drugih osnovnih točk, ki so v tedanjem položaju same neposredno jasne in nedvoumne. Tretja posebnost je v dejstvu, da poznamo za vse druge točke programa OF njihovo postopno nastajanje od »gesel našega osvobodilnega boja« iz srede junija naprej oziroma za zadnji dve, decembra dodani, točki konkreten zgodovinski položaj, zaradi katerega sta nastali. Pri oblikovanju šestih izmed prvih sedmih točk je bila očitno posebej aktivna publicistika Borisa Kidriča, kot je znano zlasti od izdaje prve knjige Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji (1962) in od simpozija ob 25-letnici Osvobodilne fronte (1966, objavljeno v Prispevkih ZDG 6, 1966) naprej. Četrta je — kot sem že rekel — tudi v tem pogledu izjema. Čeprav tega neposredno — vsaj po mojem vedenju — izrecno ne poroča noben udeleženec obeh oktobrskih sej, na katerih so sprejeli prvih sedem osnovnih točk, v svojih spominih, marveč se ponavlja o celoti le spomin, da je osnovne točke predložil Boris Kidrič in da o vprašanju tudi ni nobene posebne pojasnilne opombe v dosedanjih izdajah (Šnuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, 1949, 31 sl.; Fr. Škerl, izd., Slovenski poročevalci 1938, 1941, ponatis SP, 1951, 179 in 316 sl.; Dokumenti ljudske revolucije, 1962, 255 sl.), bi moglo to stanje vendar veljati kot potrdilo nekakega ustnega izročila (vsaj meni objavljeno potrdilo ni znano), da gre pri četrti točki za

dodaten predlog Edvarda Kocbeka.¹ Ob tem je po svoje zanimivo tudi dejstvo, da nova formulacija temeljnih točk, sprejetih na prvem kongresu OF julija 1945, ni več povzela prvotne oblike četrte točke oktobrskega programa iz l. 1941 (Prispevki 6, 285 sl.). Prav zaradi tega jo Mikuž na istem mestu (287) z nekoliko spremenjeno obliko ima že za izpolnjeno: »Neizprosni osvobodilni boj proti okupatorju in njegovim domačim pomagačem je bil izhodišče boja za združitev vseh Slovencev. V boju, v katerem so se borile slovenske ljudske množice za svoje narodne in človeške pravice, je preoblikovala OF slovenski narodni značaj in nastal je nov lik aktivnega slovenstva.«

Pojmovanje vsebine četrte točke je bilo omenjeno pogosto, toda navadno zelo na kratko, zlasti v smislu obeh Kardeljevih formulacij — izrazu presenečenja v poročilu Titu, da ni pričakoval, da se bodo Slovenci tako silovito »bili« proti sovražniku, ter v opredelitvi, da se je slovenski narod spremenil »iz naroda hlapcev v narod junakov«, kar je pozneje povzel z istimi besedami tudi Boris Kidrič. Tu je šlo torej za spremembo slovenskega človeka in naroda iz zgodovinskega objekta v subjekt in za kvalitetno novo silovitost v njegovem osvobodilnem boju (Škerlov povzetek stališč te vrste, Prispevki 6, 211). Že Mikužu očitno to ni bilo dovolj in je zahteval, da bo treba »poiskati in prikazati ... nekaj kompleksnih aktivnosti, ki jih je zmogel le v Osvobodilni fronti prebujeni slovenski človek in ki jih dotlej ni bilo mogoče zaslediti v zgodovini slovenskega naroda« in kot take navaja »gospodarsko dejavnost med NOB«, »partizansko sodstvo«, »delo nekaterih institucij pri predsedstvu SNOS« in »partizansko zdravstvo« (Prispevki 6, 287—305), kar je z narodnim značajem neposredno vsaj nekoliko težko povezovati. Lojze Ude, ki je že aprila 1944 napisal za tedaj načrtovani zbornik (ki ni bil uresničen) pod naslovom Nov slovenski človeški lik prvo analizo smisla četrte točke programa OF oziroma vsebine »aktivnega slovenstva« (prvič objavljeno v Slovenskem zborniku MCMXLV, 1945, 270—277, nato v Udetovi knjigi Slovenci in jugoslovanska skupnost, 1972, 367—376, prim. tudi Uvodne besede, 18—20), je gledal v tem prvenstveno borbena slovensko narodno zavest in samozavest, priborjeno z zmago naprednega slovenskega svobodoljubja nad konservativnim hlapčevstvom katoliškega tabora in političnim hlapčevstvom jugoslovansko centralističnega liberalnega tabora; s tem povezuje tudi notranje človeško uravnovešanje z dozoritvijo spoznanja o pomenu gospodarskega in političnega narodnega življenja in s tem odrešitev enostranskega precenjevanja »kulturnega, zlasti literarnoumetniškega dela«, nevarnosti, ki grozi nesvobodnemu narodu. Kot bistvene spremembe v smislu četrte točke povzema: »hlapec začinja dobivati lastnosti svobodnega gospodarja na svoji zemlji; kulturno delo preteklosti dobiva svojo izpolnitev in smiselno dopolnitev v političnem dejanju, osvobojenju, slovenski narod zmaguje nasprotje med kulturno

¹ Na Kulturnem plenumu je Josip Vidmar sam — že pred tem referatom — sporočil Kocbekovo avtorstvo četrte temeljne točke in da jo je Kidrič sprejel v svoj predlog z nekaterimi spremembami; Tine Hribar pa je v svojem referatu navedel tudi tri meni prej neznana Kocbekova sporočila o njegovem deležu pri nastanku te točke programa Osvobodilne fronte slovenskega naroda.

in politično usmerjenostjo, ... postaja iz naroda kot kulturne individualnosti tudi politična individualnost.«

Vprašanje narodnega »značaja« (posebej glede na »državotvornost«) pri Slovencih 1941 seveda ni bilo novo; posebej se je med obema vojnama zapletel ta spor ob vprašanju zgodnesrednjeveške slovenske zgodovine med Ljudmilom Hauptmannom in Josipom Malom, ob katerem sta oba izvajala svoje stališče iz vere v relativno ustaljen slovenski narodni značaj (vsak seveda v svojem smislu, pri tem pa sta izhajala v resnici vsak iz svojega političnega stališča v sodobnem svetu); Boris Ziherl je tedaj opravičeno opozoril, da te narodne lastnosti (glede državotvornega značaja) niso vselej iste in enake, marveč da se spreminjajo pač glede na socialne strukture in družbene nosilce državotvornosti v različnih obdobjih. Stvari so se tudi sicer včasih spovračale, čeprav v drugačnih zvezah in tudi z bolj stvarnimi podlagami in ožjimi omejitvami. Tako npr. z Bohinčevim razlikovanjem treh tipov slovenskega človeka (alpskega, kraškega in vzhodno-jugovzhodnega) vendarle v zvezi z gospodarjenjem v različnih delih slovenskega ozemlja (čeprav se ni zavedal, ali vsaj ne povedal, da gre za omejeno časovno obdobje) ali pri psihološki »karakterološki podobi«, bodisi širšega bodisi ožjega območja, ki je zanesljivejše seveda le z ostro časovno omejitvijo in z uporabo socialnostrukturnih podatkov o prebivalstvu (prim. podobo A. Trstenjaka »slovenjegoriškega človeka« v Svetu med Muro in Dravo 1968, 73—110).

Ziherlovo stališče o zgodovinarskem sporu (iz nezgodovinarskih izhodišč!) je seveda gotovo izhajalo od temeljev sociološke metode, ki jo je uvajal Marx ob metodološkem dozorevanju za pisanje svojega Kapitala. Gre za njegove rokopise Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (1857/58), objavljene šele neposredno pred drugo svetovno vojno, ki kažejo dozorevanje njegove znanstvene metode, ki mu jo — ne glede na poznejše ideološke zlorabe njegovega dela — zgodovina znanosti priznava kot nesporen in bistven dosežek razvoja znanosti v 19. in 20. stoletju. Navajam Marxovo stališče o metodi preiskave prebivalstva in teženj, ki jih obsega ta razvoj za družbeni razvoj in ideologijo tega razvoja. »Zdi se, da je prav, če začnemo z realnim in konkretnim, s stvarno predpostavko, torej npr. v ekonomiji s prebivalstvom, ki je temelj in subjekt celotnega družbenega produkcijskega akta. Ob natančnejšem preiskovanju pa se to pokaže (kot) napačno. *Prebivalstvo je abstrakcija*, če npr. ne štejem razredov, iz katerih obstaja. Ti razredi so ravno tako prazna beseda, če ne poznam elementov, na katerih slonijo, npr. mezdnege dela, kapitala itd. Ti predpostavljajo menjavo, delitev dela, cene itd. ... Če torej začnem s prebivalstvom, bi bila to kaotična predstava celote, in z natančnejšo opredelitvijo bi analitično prišel do vedno bolj preprostih pojmov ... dokler ne bi prišel do najbolj preprostih opredelitev. Od teh bi moral iti zopet nazaj, dokler ne bi končno zopet prišel do prebivalstva, toda to pot ne več do kaotične predstave celote, marveč kot bogate totalnosti z mnogimi opredelitvami in razmerji.« (Marx-Engels, Izbrana dela IV, 1968, 33; K. Marx, Texte zur Methode und Praxis III, RORORO, 1967, 24 sl.)

To Marxovo stališče iz časa njegovega boja zoper ideološko mišljenje je eno izmed tistih, ki je bistveno vplivalo na metodo vseh resnih smeri sodobne družbene znanosti (zlasti zgodovinskih). Pri tem ne

mislim le na posameznike (npr. Charles Morazé, *Introduction à l'histoire économique*, 1952), marveč tudi na različna kolektivna metodološka dela o zgodovini (npr. *L'histoire et ses méthodes*, *L'Encyclopédie de la Pléiade* 11, 1961, ali *L'histoire sociale — Sources et méthodes*, 1967; mogoče bi bilo navesti še vrsto poznejših zbornikov ali metodoloških del). Jedro današnjega stanja je vsekakor dejstvo, da je Marxov metodološki prispevek bistvena sestavina sodobnega stanja znanosti, obenem pa pomemben sestavni del današnjega boja zoper ideologizacijo znanosti in gledanja na svet, saj je mladi Marx izrecno opredelil ideologijo kot postavljanje stvari na glavo; in ta opredelitev se je v svetu marksizma spremenila šele pod vplivom stalinizma z ideologijo kot veljavno obliko mišljenja in gledanja na svet. Seveda le za tistega, ki jo je pripravljen sprejeti. Žal v nasprotju ne le z mladim Marxom, marveč tudi z razvojem zgodovinskega gledanja na naš svet in hkrati tudi zgodovinskega spomina; oboje je namreč — po mojem trdnem mnenju, oprtem na vse dosedanje življenje, razumevanje sveta okrog mene in zgodovinsko znanje — neločljivo povezano. Brez trdnega in jasnega zgodovinskega spomina je upanje na razumevanje našega sveta brezupno izgubljeno. Vsa kultura, umetnost in literatura ne morejo nadomestiti izgubljenega zgodovinskega praga v sodobni svet.

S tem lahko preidemo k sintagmi, ki jo je uveljavil Cankar za svoj čas, ki so jo pa prenesli njegovi ideološko oblikovani nasledniki tudi na vso slovensko preteklost (ali vsaj na njeno večino), da smo Slovenci hlapci vsaj od reformacije naprej: vtis Jermanovih besed — »Zdaj pregledujem zgodovino protireformacije. Takrat so v naših krajih pobili polovico poštenih ljudi, druga polovica pa je pobegnila. Kar je ostalo, je bila smrdljiva druhál. In mi smo vnuki svojih dedov« — v drami z naslovom *Hlapci* se je ohranil do danes, kot nam je izpričal Vidmarjev govor pred odprtjem mlina na Raščici, domnevno postavljenega na mestu Trubarjeve rojstne hiše. Čeprav se je že skoraj trideset let mogoče vsakomur poučiti v naših zgodovinskih delih, da slone takšne trditve na ideologiziranem, pomanjkljivem znanju o naši zgodovini. Cankar je z Jermanovimi že navedenimi besedami o preteklosti in z drugimi, s katerimi karakterizira sodobni slovenski narodni značaj (»Za hlapce rojeni, za hlapce vzgojeni, ustvarjeni za hlapčevanje. Gospodar se menja, bič pa ostane in bo ostal na vekomaj«.) prenesel ta značaj na vso dobo od protireformacije naprej do svojega časa in še v prihodnost. Hauptmann je povezal socialno nesvobodo, značilno tako rekoč za vse slovensko (kmečko) ljudstvo, odkar je bilo po uveljavitvi frankovske oblasti sorazmerno hitro omejeno na podložniški kmečki sloj, z vso zgodnj srednjeveško zgodovino Slovencev od obrske oblasti nad njimi preko, po njegovi domnevi, hrvaškega do nemškega vladajočega sloja nad nesvobodnimi (včasih govori o hlapcih, včasih o sužnjih) Slovenci. Vendar je bil pri sklepanju po tem začetnem socialnem položaju na ustaljenost slovenskega narodnega značaja previdnejši od Peiskerja in je dopuščal možnost njegove spremembe v poznejši zgodovini z uveljavitvijo novih domačih družbenih slojev; razlagal je dozorelost Slovencev v svojem času le v »jezikovno enoto«, ne pa v »duševno« s konkretnimi poznejšimi okoliščinami zgodovinskega razvoja. Poznejše raziskovanje je v več pomembnih pogledih omejilo tudi Hauptmannove teorije o slovenskem zgodnj srednjeveškem razvoju,

čepprav seveda ni sporna v fevdalnem obdobju do konca 18. oz. srede 19. stoletja tista socialna struktura slovenskega ljudstva, ki jo označuje za prek 90 % vsega prebivalstva (vključno s tujci!) pripadnost podložnemu vaškemu prebivalstvu in izoblikovanje slovensko zavednega meščanstva — bolj, kot je to značilno v Evropi sicer — z dotokom z vasi šele od prejšnjega stoletja naprej. Trditev o prenašanju teh nespornih socialnih struktur na narodni značaj se je zgodila dejansko samo v ideoloških interpretacijah nezgodovinarskih upornikov zoper zgodovinska dejstva, kar je vse povezano z različnimi političnimi koncepcijami (npr. pri Grivcu l. 1944 v predavanju o Slovenski narodni zavesti in boljševizmu s trditvijo o »teoriji o poniževalno suženjski preteklosti Slovencev« ali prav v zadnjem času Joško Šavli npr. s trditvami o »zgolj suženjskih in hlapčevskih tolmačenjih, kakršne nam vceplja zgodovinopisje z določenim namenom«). Pravi zgodovinski vedi kot vedi o *spremembah*, ki je že dolgo tega zatrdno spoznala, da se — res da včasih hitro in včasih počasi — neprestano spreminjajo tudi socialne strukture in z njimi vsi njihovi izrazi, take vere v »večnost« narodnega značaja gotovo ni mogoče očitati, pa tudi ne učenja te vrste tendenčnih teorij. Pa tudi Kardelj-Sperans (omejujem se na za naše vprašanje odločilno in tudi v tem smislu edino dokumentarno izdajo Razvoja slovenskega narodnega vprašanja iz l. 1939) sicer res podčrtuje »tlačanstvo«, »podložništvo«, in »nevoljništvo« Slovencev pod nemškimi fevdalnimi gospodi (str. 42, 47 sl.) kot zaviralne dejavnike v slovenskem (posebej tudi kulturnem) razvoju, vendar pri reformaciji in zlasti pri kmečkih uporih priznava slovenskemu ljudstvu tudi aktivni značaj; čepprav je v 1. izdaji — hkrati z vso našo dotedanjo historiografijo gotovo podcenjeval realen pomen kmečkih uporov pri Slovencih (prim. str. 17, da »je obstajalo to gibanje iz vrste lokalnih revolucionarnih akcij z zelo omejenimi cilji«, str. 58 o »razpršeni kmečki revolucionarni ideji«, ki da je dobila »neko osrednjo zbiralno točko« šele z reformacijsko idejo, ali str. 59 o »krvavih spontanah akcijah brez jasnega cilja«; v 2. in 3. izd. je ta stališča po novih dognanjih slovenskega zgodovinopisja bistveno spremenil, gl. 3. izd. str. 98 sl. in 194—214); pri tem se seveda izraža v preteklost preneseno gledanje 19. in 20. stol. na politično vlogo kmečkega sloja in na njene omejitve glede zrelosti agrarnega gibanja, vendarle končuje oceno kmečke puntarije drugače: »lahko trdimo brez pretiravanja, da so reformacija in kmečki upor položili temeljni kamen slovenskemu narodu« (58); »v teh kmečkih puntih imamo torej prvi zarodek meščansko demokratične revolucije« (61); »reformacija in kmečki upor so dokazali, da živa sila slovenskega ljudstva ni bila strta« itd. (62). Pod vplivom Engelsove publicistike iz l. 1848/49 o »razcepitvi avstrijskih narodov v revolucionarne in reakcionarne« (gl. mojo oceno Speransa v Zgodov. časop. 24, 1970, 329—332) so se zapletle Kardeljeve sodbe s premalo natančnimi formulacijami (str. 96 o »reakcionarnem postopanju slovenskega naroda 1848« ali str. 133, da »nosi ves slovenski narod odgovornost za politiko svojega vodstva 1848«; v 2. in 3. izd. je nekatere sodbe popravil, npr. na str. 224 oz. 317 je zamenjana odgovornost »vsega ... naroda« s »subjektivno odgovornostjo vodilnih političnih sil tega časa«), ki tudi niso povsem skladne z njegovimi izvajanjem o »kmečki akciji« in njenih »revolucionarnih zahtevah« v tem letu. Tudi tu res ne govori o narodnem

hlapčevskem značaju, pač pa o reakcionarnem značaju slovenske politike, ki da temelji v njeni opredelitvi v prelomnem revolucionarnem letu 1848, čeprav polaga ob razdelitvi slovenskega naroda po koncu prve svetovne vojne »odgovornost na tiste, ki so našo narodno bodočnost vezali na obstoj reakcije, ki nima bodočnosti« (204), torej le na vodilne politične sile. K temu je treba pripomniti, da sodobno socio-loško zgodovino pisje prav v Habsburški monarhiji presoja izid revolucije 1848 glede revolucionarnega boja proti fevdalnemu režimu bistveno drugače, kot ga je Engels v svojih s političnimi boji tega leta povezanih člankih in kot je te sodbe za njim v 1. izdaji *Speransa* v celoti prevzel Kardelj ter jih šele v 2. in 3. izdaji vsaj delno popravil. Nemško, madžarsko in italijansko revolucionarno gibanje je bilo seveda povsem poraženo na politični ravni (tudi zaradi stališča do manjših narodov, kot navajam za pars pro toto primer, so se »nestrpni Ogri... upirali priznati kroni sv. Štefana podrejenim Slovanom in Romunom pravice, ki so jih sami zahtevali za svoj narod«), toda v boju zoper fevdalni režim je dosegla prav v Habsburški državi »revolucija 1848 trajne rezultate, s tem da je odpravila zemljiško gospodstvo, kmete pravno in osebno osvobodila in odpravila služnosti, ki so jih bremenile, resda proti delni odškodnini (rešitev je bila zelo blizu tisti, ki so jo našli v Franciji 1789«; cit. Guy Palmade, Fischer Weltgeschichte 27, Das bürgerliche Zeitalter, 1974, 65 sl.; podobno ugotavlja Eric Hobsbawm, *The Age of Capital, 1848—1875*, 1975: »Le ena sama pomembna sprememba ni bila preklicana: osvoboditev kmetov v Habsburški državi«). Poleg tega je treba opozoriti tudi na rezultate zgodovinskega raziskovanja obdobja 1848 do 1918, za katero je dal pobudo prof. Zwitter 1963 (z razpravo o Slovenskem političnem preporodu 19. stoletja) in jo je izvedla v poldrugem naslednjem desetletju ekipa zgodovinarjev pod vodstvom Vasilija Melika (do okr. 1890) in nato Janka Pleterskega (večina prispevkov je bila objavljena v različnih letnikih *Zgodovinskega časopisa*): pokazalo se je, da je treba po gospodarskih, družbenih in političnih strukturnih potezah razlikovati več bistveno različnih obdobj v razvoju slovenskega naroda (1848 do okr. 1870: izoblikovanje množične slovenske narodne zavesti v smislu obstoja »slovenskega naroda« [Zarnik 1867 ob oceni pomena tedanjih volilnih rezultatov]; prehodno obdobje okr. 1870 do okr. 1890 — poskusi družbenopolitične diferenciacije, ki so zaradi nemškega nacionalističnega pritiska povzročili povratak v slogaštvo, po 1870 na večini slovenskega ozemlja s klerikalno-konservativno prevlado; med 1890 in 1907 v obdobju izrazite agrarne krize in izseljevanja dokončana politična diferenciacija (z nastankom agrarno-konservativne, meščansko-liberalne in delavsko-socialistične stranke) in bistvena sprememba političnega telesa z uveljavitvijo splošne in enake neposredne volilne pravice odraslih moških ter odpravo bistveno različnih političnih veljav veleposestnikov, meščanstva, podeželskega prebivalstva in delavcev, kar je omogočal prejšnji volilni red in še posebej posredna volilna pravica z lažjo manipulacijo »volilnih mož« kot delegatov podeželskih volilcev). Strukturne spremembe so imele kot rezultat seveda različne značilnosti političnega gibanja in njegovih smeri, torej tudi različne spremembe glede t. i. »narodnega značaja«, česar Sperans pri

svojih generalizacijah ni vedel in seveda ob svojem delu po uporabljenih delih slovenskega zgodovinopisja tudi ni mogel vedeti.

Tako se ob tem ob povratku k izhodiščnemu vprašanju vendarle zastavljata dve splošni vprašanji: najprej, kaj in kako je z zatrjevanjem o hlapčevski *naravi* slovenskega značaja v preteklosti — ali gre res za splošno potezo ali pa za posploševanje kakega krajšega obdobja in njegovih značilnosti, poleg tega še s subjektivnega stališča določenega političnega gibanja in njegove ideologije? Drugo vprašanje je, kaj je s spremembo slovenskega narodnega značaja v smislu »lika aktivnega slovenstva«, napovedano v četrti temeljni točki OF.

Na prvo vprašanje različni slovenski zgodovinski položaji, ki sem jih delno že doslej navajal, razločno ugovarjajo možnosti svojega združevanja s splošnim slovenskim »hlapčevskim« narodnim značajem. Navajam npr. velike in majhne kmečke upore, ki označujejo skoraj štiristo let zgodovine Slovencev kot njena v mnogočem temeljna komponenta (naj vas spomnim od posameznih dejstev le na to, da so šli aktivni puntarji 1515 ob vrhu upora okr. 80.000 upornikov, se pravi dva in polkrat več, kot je bilo največje število partizanov v osvobodilnem boju na Slovenskem, in to ob prebivalstvu okr. 500.000, se pravi le ob tretjini tistega iz l. 1934/36 po takratnih štetjih²; spomnimo se na rezultat agrarnega gibanja 1848 z osvoboditvijo kmečke zemlje in uveljavitvijo kmečke — drobnolastniške — zemljiške lastnine; nadalje na slovensko narodno osveščenje sredi 19. stoletja (rezultat začasne združitve naprednega meščanstva in kmečkega gibanja), ki ga potrjujejo kot trajno dejstvo volilni rezultati podeželskih in dela mestnih volilnih okrajev od 1867 naprej; spomnimo se še združnega gospodarskega združevanja malega in srednjega slovenskega kmeta na prelomu 19. in 20. stoletja, ki ga Sperans označuje kar z izrazom »upor... v slovenski vasi« (182) in na deklaracijsko gibanje 1917/18, po označbi Janka Pleterškega »prvo slovensko odločitev za Jugoslavijo«; ob deklaracijskem gibanju je vredno opozoriti na predavanje Ivana Cankarja 20. aprila 1918 — ob vrhuncu deklaracijskega gibanja in ob njegovem vtisu — z naslovom Očiščenje in pomlajenje (Zbrano delo 25, 1976), ki ga preprosto ni mogoče združevati s pisateljevo sintagmo o »hlapčevstvu«, nastalo v drugačnem političnem položaju in njegovem vtisu. Vse torej kaže na vtis »hlapčevstva« le kot na izraz določenih, časovno omejenih družbenih struktur, morda celo samo posameznih družbenih skupin (npr. v Cankarjevih Hlapcih), gotovo samo časovno omejenih situacij. To velja tudi za Udetovo misel o iz-

² V privatnem pogovoru mi je istega dne, ko sem imel svoje predavanje, prof. Tone Ferenc, gotovo naš najboljši strokovnjak za zgodovino NOB, ugovarjal, da primerjava ni mogoča, ker ne zajema pri odporiški organizaciji tudi aktivistov na okupiranem ozemlju; zoper ta ugovor o neprimerljivosti pa vendar navajam naslednja dejstva: Po podatkih knjige »Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1954«, 3. izd., 1978, str. 1018, je padlo kot žrtev okupatorja okr. 46.000 ljudi (16.000 v oboroženem boju, drugi v taboriščih [okr. 9000] in zaradi različnih oblik okupatorjevega terorja [okr. 21.000]); če prištejemo vse to najvišjemu številu partizanov (okr. 30.000) in vsoto na račun neodkritih aktivistov podvojimo, znese število okr. 144.000 t. j. 10 % Slovencev 1934/36; število aktivnih puntarjev 1515 znaša 20 % takratnega števila Slovencev. Rezultat je gotovo dokaz zoper »hlapčevski značaj« Slovencev l. 1515 — in v tem smislu sem podatek navedel.

voru tega značaja v vplivu katoliške duhovščine. Tudi ta vpliv in njegova poslušniška ideologija sta bila časovno omejena. Kmečki puntarji so se postavljali zoper cerkvene gospode enako kot zoper posvetne graščake; dobro poznamo to nasprotje iz leta marčne revolucije in Melikovo raziskovanje volitev na Slovenskem nam je razkrilo, da se politični vpliv duhovščine na vasi začel uveljavljati šele s prvim liberalno-klerikalnim bojem na Slovenskem po 1867. Da sintagma »hlapčevstva« v značaju slovenskega naroda makrohistorično preprosto ne more ustrezati zgodovinski resnici, naj ponazorita le dva tuja pogleda na slovenski zgodovinski rezultat. Angleški publicist Edwards Lovet je v svojem prikazu Jugoslavije (Introducing Yugoslavia, London 1954, str. 229) označil slovenski zgodovinski rezultat takole: »Resnično, najbolj čudovita stvar pri Slovencih je, da sploh obstajajo kot narod, po toliko stoletjih tuje oblasti.« Letos je prišel v pleterski kartuzijanski samostan nov menih, po rodu Irec. In kmalu je prišlo prek posrednika do mene vprašanje, ki potrjuje isto presojo navedenega dejstva, tokrat od pripadnika naroda, ki je v mnogo krajšem obdobju tuje oblasti izgubil bistveno več značilnosti svojega naroda (vsaj glede lastnega jezika) kot mi. Novi pleterski menih je želel zvedeti, kako je mogoče racionalno razložiti, da so Slovenci preživeli tako dolgo tujo oblast in očitne germanizacijske napore kot narod z vsemi karakteristikami posebnega naroda in njegovega razvitega življenja. Ta zgodovinski rezultat mu je bil preprosto nerazumljiv. Mislim, da vse to vendar makrohistorično — v črti celotnega slovenskega razvoja — ugovarja tezi o neaktivnem liku slovenskega narodnega značaja za slovensko zgodovino kot *celoto*. In ob tem bi ponovil le sodbo svoje mladostne publicistike, do katere me je pripeljalo primerjanje slovenskega upora v deklaracijskem gibanju in z ohranjenimi akti dokumentirane širine in ostrine njegovega programa na eni in pošastnega pomanjkanja zavesti in politične odpornosti, s katerim smo se srečevali ponekod v severovzhodni Sloveniji po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji na drugi strani. Svojo analizo položaja sem sklenil s trditvijo, da »predstavlja delo za narodno obrambo prav vsako delo za rešitev naših socialnih in gospodarskih vprašanj, za spoznanje rešilne poti v njih, prav tako pa tudi vsako delo za ozdravljenje slovenskega duhovnega razvoja. Ti problemi so mnogo važnejši kakor samo navduševalno delo. Slovenecem namreč ne manjka narodnostnega vzgona v odločilnih trenutkih, kakor sta dokazali leti 1917—1918, manjka pa jim gospodarskih in duhovnih temeljev, ki bi mogli vzdržati narodnostni vzgon na tisti višini, na kateri ga naša doba zahteva« (Slovenska svoboda, Dejanje 2, 1939, str. 224).

Ko se obračamo k drugemu vprašanju, nam že odgovor na prvo njegov pomen močno relativizira: Vprašanje se je namreč s tem premaknilo z ene strani le v problem kvalitativnega *dviga* narodnega vzgona v odločilnem, krajšem obdobju zgodovine, z druge strani pa na problem gospodarskih in družbenih pa tudi duhovnih strukturnih sprememb, ki naj bi zagotovile ohranitev tega aktivnega vzgona kot načina življenja tudi po kriznem obdobju, ne gre pa za *povsem nov* in med Slovenci *povsem odsoten* nov lik aktivnega narodnega značaja.

Še preden sam poskusim nakazati odgovor na tako relativizirano vprašanje, želim opozoriti, da po mnenju Edvarda Kocbeka samega,

izraženem v predavanju O narodu l. 1969 na Ravnah na sestanku, ko naj bi se ustanovilo Društvo prijateljev zamejskih Slovencev (obj. v nekoliko spremenjeni obliki v reviji 2000, št. 31/32, 1986, 1—9, z dodanimi poznejšimi »zapiski ob eseju o narodu«, str. 9—19; izdajateljeve opombe so delno napačne in gre za odmeve tudi drugih publicističnih stališč), pomeni 4. temeljna točka OF še vedno samo neuresničen program (»da Slovenci ... nismo mogli sami iz sebe in sami v sebi razviti neomejeno zgodovinsko akcijo« in da se je slovenska volja za tako akcijo, izražena v narodnoosvobodilnem boju s »pluralističnim partizanstvom za narodno in družbeno osvoboditev ... pod pritiskom družbeno hierarhične ideologije preobrazila v omejeno, to se pravi dirigirano akcijo objektivističnega značaja«, str. 6). Prav tako je Lojze Ude l. 1972 zapisal v zvezi s svojo pionirsko analizo četrte temeljne točke v članku Nov slovenski človeški lik, da bi »pred leti navedel ta članek kot primer, kako se more človek zmotiti«, kajti »o aktivnem slovenstvu ... ni bilo od leta 1945 v odnosih do centralističnih tendenc v Jugoslaviji čutiti kaj izrazitejšega, po 20. juliju 1949 pa tudi ne v odnosih do Avstrije oziroma po oktobru 1954 v odnosih do Italije«. »Očitno so mislili, da je z uvedbo socialističnega družbenega reda nacionalno vprašanje samo po sebi rešeno«, kar pa se je pokazalo za zgrešeno. Udetu se je začelo »vračati zaupanje«, da ta programatična točka ni bila prazna beseda, šele s spremembami v nacionalnih odnosih v Jugoslaviji (z ustavnimi spremembami v amandmajih v smislu dopolnitve in krepitve »slovenske državnosti«) ter z uveljavljanjem novih spoznanj »glede naših rojakov v sosednjih državah«. Hkrati pa vendar opozarja na zanemarjanje »nacionalne vzgoje v desetletjih po vojni v šoli in javnosti« (vse str. 18 do 20 v knjigi Slovenci in jugoslovanska skupnost); prav glede zadnjega očitka moram poudariti, da je stanje v sedanji šoli druge stopnje po tako imenovani reformi postalo bodisi glede slovenskega jezika in književnosti bodisi glede zgodovine še bistveno slabše od tistega, ki ga je Ude upravičeno kritiziral.

Za sklep želim le razvrstiti življenjska dejstva zadnjih 45 let, kakor jih pač vidim po svoji življenjski skušnji (in na vprašanje aktivnosti slovenskega človeškega lika so mogla vplivati pač predvsem dejstva te vrste in ne tista, ki so skrita v arhivskih dokumentih) in ki po moji presoji določajo ali vsaj pogojujejo odgovor na zgoraj opredeljeno relativizirano drugo vprašanje, ki nam je ostalo za obravnavo. Kot zgodovinar morem pač samo povedano, ker kot tak nisem prerok, marveč se moram — kolikor se znam — varovati zagovarjanja takih ali drugačnih ideologiziranih tez o sedanjosti (termin uporabljam v smislu najprej Marxove opredelitve »ideologije«, ki pa je postala v sodobni znanosti splošno potrjeni pojem — drugače kot v političnem jeziku, kjer se je negativni Marxov predznak izraza ali nevtraliziral ali pa celo spremenil v pozitivnega).

1. V kriznem obdobju NOB je razviden kvaliteten dvig slovenske človeške aktivnosti v boju za svobodo in socialno revolucijo, posebej tudi glede dozorelosti konceptov, v pluralistični obliki Osvobodilne fronte pod zgodovinsko utemeljenim vodstvom Komunistične partije Slovenije. Bistven premik pomeni tudi zmaga slovenskega nacionalnega koncepta v organizaciji slovenskega NOB od vsega začetka tako glede programa Zedinjene Slovenije kot glede načrtov o bodoči ure-

ditvi Jugoslavije. Vzeto kot celoto moremo ocenjevati to kot enkratno in neprimerljiv kvaliteten vzpon do zgodovinskega vrha, ne glede na to, da je bila v kaki posameznosti »aktivnost« ob kakem drugem zgodovinskem vrhu večja (prim. zgoraj o slovenskem kmečkem upor 1515).

2. Po osvoboditvi in končanih bojih za slovenske meje za zeleno mizo mednarodnih mirovnih in drugačnih konferenc je glede temeljnih zahtev in upanj prišlo do več pomembnih premikov:

a) Program Zedinjene Slovenije je bil le nepopolno uresničen; to je prineslo nekaterim delom zamejskih Slovencev povečan pritisk v smeri asimilacije z večino (v Beneški Sloveniji že po 1945, na Koroškem po 1958), jugoslovanska (tudi slovenska) politika pa je želela doseči čim širše sodelovanje Slovencev v levih (komunističnih) organizacijah skupaj z večinskim narodom in zaviranjem samostojnega slovenskega političnega organiziranja, kar je imelo hude posledice zlasti po 1948 ob Kominformovi protijugoslovanski resoluciji.

b) Slovensko ozemlje so prerezale državne meje, ki so bile obenem (proti Italiji in Avstriji) meje med kapitalističnim svetom in državo z gradnjo socialističnega reda, proti Madžarski pa meja med sovjetskim blokom in upornikom zoper njegovo omejevanje v drugi svetovni vojni težko priborjene svobode. Meje, ki so rezale slovensko ozemlje, so bile spričo tega postavljene do srede 50-ih let izredno visoko in so pomenile veliko zavoro za sodelovanje Slovencev na njihovih različnih straneh.

c) Različnost družbenega reda je nosila s seboj ne samo različne družbene strukture (zlasti glede značaja meščanstva in vloge delavskega razreda), marveč tudi razlike v političnih strukturah (praktična oblast ene stranke proti večstrankarskemu sistemu), kar je sprva prav tako višalo meje slovenskega sodelovanja, določene po volji nosilca oblasti v SR Sloveniji, Zveze komunistov Slovenije same ali kot dela Zveze komunistov Jugoslavije. Sprejem slovenske skupnosti za mejo kot partnerja za sodelovanje s slovenskimi in jugoslovanskimi vrhovi je potreboval še daljši čas in se je začel širše uveljavljati šele okrog 1970.

č) Pri vrhunskem kulturnem delu (književnost, revije, znanost), ki je omejeno na manjše število ljudi, so ostrine meje trajale le kratek čas. Pri širših kulturnih področjih pa se kulturna delitev celo zastruje vse do našega časa (npr. glede razlik šolske organizacije, glede težav pri razumevanju in zaradi tega pri urejanju časniške publicistike iz SRS za zamejce, pri premajhni skrbi za ohranitev čim večje terminološke in sploh jezikovne povezanosti ali vsaj pri skrbi za sredstva medsebojnega razumevanja — spori te vrste so se kazali tudi v zvezi s pripravljanjem nove izdaje Slovenskega pravopisa, npr. z nesprejemljivim predlogom, da bi uveljavili ljubljanski tip pogovornega jezika kot drugo stopnjo slovenskega knjižnega govora [predlog prof. Toporišiča] in podobne stvari); slovenska kulturna politika se npr. nikdar ni spraševala, kaj bodo pomenile tudi sicer malo smiselne šolske reforme, če jih bodo uveljavili za mejo v razmerju do zamejskih Slovencev, in kako si bo slovenska politika izpodbila obrambo slovenskih jezikovnih pravic v šolski organizaciji s takšnimi, malo premišljenimi ideološko utemeljevanimi spremembami lastnega šolstva bodisi v višjih razredih osnovne šole kot v organizaciji srednje šole, kjer imamo Slovenci le še

tri gimnazije za mejo in bi njihov propad pomenil za zamejske Slovence — in s tem tudi za vse Slovence — udarec po koreninah njihovega — in s tem tudi našega — obstoja.

3. Razmerje do zamejskih Slovencev in s tem aktivnosti glede na slovensko narodnostno telo v celoti je seveda zvezano z bistvenimi spremembami v SR Sloveniji (oziroma v Jugoslaviji). Te spremembe glede njihovega pomena za slovensko narodno telo in aktivnost lika Slovenca lahko razdelimo v tri kroge:

a) Z odpravo kapitalističnih gospodarskih oblik in premoženja je bil uničen buržoazni razred in bistveno spremenjen značaj mestnega prebivalstva, delavski razred pa je bil načelno (teoretično) postavljen na vodilno mesto v (teoretično) brezrazredni družbi. Praktično je ostala deklarirana brezrazrednost seveda odvisna od odgovora na vprašanje, ali pri nas ne obstaja družbeni sloj zunaj proletariata, ki razpolaga ali prvenstveno razpolaga z družbenim nadproduktom (obstoj takega sloja je pojem vladajočega razreda v marksistični teoriji in potemtakem bistven za presojo razrednosti družbe). Delno načrtna politika in delno sodoben gospodarski razvoj sta pripeljala do bistvenega zmanjšanja in v Jugoslaviji tudi do spremembe agrarnega sloja prebivalstva. Zmanjšani delež agrarnega prebivalstva pri zamejcih pomeni upadanje števila Slovencev na sploh (zaradi izseljevanja) in posebej števila relativno manj odvisnih slovenskih ljudi (torej pripadnikov bolj aktivnega lika!). Isti pojav v republiki Sloveniji je bil zvezan tudi z načrtno politiko urbanizacije in utrjevanja revolucije s slabitvijo manj zanesljivega (ker manj odvisnega) kmečkega sloja.

b) Pri spremembi politično-družbenih struktur je treba najprej ugotoviti, da je bila 6. točka programa Osvobodilne fronte — da »po narodni osvoboditvi prevzame na Slovenskem ozemlju oblast Osvobodilna fronta slovenskega naroda kot celota« — formalno uresničena, resničen značaj oblasti pa je bil po razvoju od Dolomitske izjave do prve, v bistvenih potezah po sovjetskem vzoru prevzete, ustave določen tako, da je KPS/KPJ enostrankarsko prevzela oblast. Strukturne spremembe označuje fizična likvidacija kolaboracionistov (delno v bojih in delno skupine, ki so jo po končani vojni izročili Angleži, zadnjih po Bibrovi verjetni interpretaciji tudi zaradi negotovosti glede možnosti spopada z zahodnimi zavezniki), pa tudi različne oblike likvidacije potencialnih nasprotnikov revolucije ali tudi monopolne oblasti KP pri kakem »sopotniku«, ki mu partija ni v celoti zaupala (prim. Edvarda Kocbeka in njegovo »politično likvidacijo«, da uporabim izraz Josipa Vidmarja). V ta okvir boja za revolucionarno oblast spada tudi — spet po vzorcu SSSR — že 1945 tudi sprememba značaja različnih institucij, zlasti sodišč (gl. Koštunica — Čavoški, Stranački pluralizam ili monizam, Beograd 1983, 115—144). Razvoj v Jugoslaviji je v nekaterih pogledih v tem smislu prehiteval tistega v državah »ljudske demokracije«, Slovenija pa je v nekaterih pogledih na podlagi Dolomitske izjave vodila v jugoslovanskem okviru. Izraz teh sprememb je bila v prvem obdobju po osvoboditvi sorazmerno izrazita ideologizacija javnega življenja (tja do srede 50-ih let) in zlasti šolstva, kjer traja ta pojav v valovih različne intenzivnosti še do našega časa.

c) Zgornja dejstva sem naštel zaradi tega, ker predvsem strukturne spremembe glede sestave prebivalstva, značaja oblasti in širine

duhovnega življenja najbolj odločajo o spremembah »lika narodnega značaja«, tudi v smislu bolj aktivnega ali bolj pasivnega, vase umaknjene. Zdi se mi, da v prejšnjih točkah naštetega dejstva ali hipoteze za njihovo interpretacijo težko združimo v teorijo, da bi omogočala večjo človeško svobodo (seveda pri tem kot vzporednico jemljem slovensko zgodovino brez okupacijskega izjemnega režima!), ki pa je prejkone bistvena za oblikovanje »aktivnega lika« slovenskega narodnega značaja. Zastavljam si vprašanje, kaj pomeni v tem pogledu npr. način izpeljave šolske reforme, pri čemer je po neuspelem poskusu iz l. 1966 zaradi širokega odpora javnosti prevzel vlogo določevalca razvojne smeri iz rok ustavnih zakonodajnih teles in splošne javne razprave 10. kongres KPJ s svojo resolucijo? Zastavljam si tudi vprašanje, kaj pomeni glede na vsebino četrte temeljne točke programa Osvobodilne fronte sprememba neposredne volilne pravice z volitvijo delegatov kot volilnih mož za vse stopnje volitev nad delegacijo krajevne skupnosti, podjetja ali ustanove? Ali ne kažejo spremembe značaja in politične mobilizacije vloge volitev od 1974 naprej, da je ta sprememba strukture volilnega telesa, ki je v današnjem svetu skoraj edinstvena, obrnjena *prav v obratno smer*, kot jo je zahtevala četrta točka? Ali če ni zavestno namerjena, vsaj v resnici tako učinkuje. Ob vsem tem se mi vsiljuje ugotovitev, podobna tisti iz l. 1939: V odločilnih kriznih letih narodnoosvobodilnega boja sta se dvignila slovenski narodnostni vzgon in slovenska aktivnost kvalitetno do najvišje točke v vsej svoji zgodovini; toda strukturne spremembe življenja po osvoboditvi so povzročile bistven upad te aktivnosti in intenzivnosti narodnega vzgona; to hkrati vnovič kaže, da te vrste zgodovinski pojavi ne izražajo kakega posebnega »lika narodnega značaja«, marveč različne strukture različnih zgodovinskih položajev. Četrta temeljna točka OF — kolikor je realna — je še vedno enako na začetku svojega uveljavljanja, kot je bila l. 1941 ob svojem nastanku.

Politični, družbeni in socialno-antropološki pogledi slovenskih ljudskofrontnih sil 1938—41

Janko
Prunk

Postavitev četrte temeljne točke Osvobodilne fronte v preoblikovanju narodnega značaja izvira iz dveh osnov: iz neposredne osvobodilne akcije slovenskih demokratičnih sil v boju proti okupatorju in iz nekaj starejših premišljevanj o slovenskem narodu — o njegovem značaju, ki so zorela v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno, zlasti znotraj tako imenovanega slovenskega ljudskofrontnega tabora.

Trideseta leta dvajsetega stoletja, zlasti še njihova druga polovica, so prinesla slovenskemu narodu zelo bistveno prestrukturiranje njego-